



FARMAKOLOGIYA FANI RIVOJLANISHINING TARIXI

Abduraxmanova Marhabo Abdulhamidovna

Qorgontepa Abu Ali Ibn Sino nomidagi jamoat salomatligi texnikumi

Farmakologiya va retseptura asoslari fani o'qituvchisi.

Annotatsiya: *Farmakologiyaning paydo bo'lish tarixi yer yuzidagi dastlabki odamlarning paydo bo'lish davridan boshlanadi, chunki o'sha davrlarda ham odamlar turli xil kasalliklarga chalinganlar.*

Kalit so'zlar: *Farmakologiya, tarix, dori vositalari, Xitoy tibbiyoti, opiy, dori-darmon, dorivor moddalar.*

KIRISH

Farmakologiyaning paydo bo'lish tarixi yer yuzidagi dastlabki odamlarning paydo bo'lish davridan boshlanadi, chunki o'sha davrlarda ham odamlar turli xil kasalliklarga chalinganlar, yirqich hayvonlar bilan olishganlar, yong'inlarga duch kelganlar, ilon, chayon va qoraqurt kabilar chaqqan. Ibtidoiy jamoa tuzimida odamlar atrof-muhitdagi o'simliklardan, hayvonot olamidan va ma'danlardan shifo hamda dori-darmon izlaganlar.

Keyinchalik din paydo bo'lishi bilan turli dori vositalarini qo'llash sehrgarlik tusini ola boshlagan. Ruhoniylar, kohinlar va shomonlar har xil duo-jodularga asoslangan "davolash"ning ijobiy samaralarini hamda zaharlarning qo'llanilishini sehrgarlikka yo'yganlar. Turli Moddalarning davolovchi samarasini ular xudo tomonidan yuborilgan mo'jiza deb atashgan. Bunday bilimlarga ega bo'lgan insonlar o'ta yuqori darajadagi hurmat-ehtiromga ega bo'lganlar, va hatto, ba'zan ulardan juda ham qo'rqishgan, chunki qadimgi dorixona o'sha paytlarda qasddan odamlarning zaharlanishlari odatiy hollardan biriga aylangan edi.

Bundan 3600 yil ilgari Misrda G.Ebers papirusiga yozilgan dastlabki kitob "Har xil a'zolarga qo'llanadigan dorilar to'g'risida" deb



nomlangan bo‘lib, unda asosan bemorlarni jarrohlik va boshqa usullar bilan davolash to‘g‘risidagi ma‘lumotlar ham keltirib o‘tilgan. Unda taxminan 700 nomdagi dori moddalar, ularning tayyorlanishi va amaliyotda qo‘llanilishi to‘g‘risidagi ma‘lumotlar yozib qoldirilgan. Mazkur kitobdagi dorilarning tarkibi har xil bo‘lib, biz uchun hayron qolarli tarzdagi tarkibiy qismlardan tashkil topgan – osib o‘ldirilganlarning boldir suyagidan olinadigan vositalardan tortib, to bizning davrimizgacha etib kelgan.

Tarkibida qoradori (opiy) va ka-nakunjut moyi saqlovchi (mazkur ikkita vosita 3600 yildan buyon qo‘llanilib kelinmoqda) vositalar-gacha bo‘lgan dorivor moddalar keltirib o‘tilgan.

Farmakologiya fanining rivojlanishida qadimiy Osiyo mamlakatlarining hissasi katta bo‘lgan. Hindiston, Tibet, Xitoy va Arab davlatlarida o‘simliklar bilan davolash keng tus olgan. Xitoy tibbiyotining asoschisi Shen-Nungbundan 3 ming yil ilgari o‘z asarlarida o‘simliklarning sinonim nomlarini, botanik ta‘rifini, o‘simliklardan mahsulotlar tayyorlash fasllarini va usullarini, dori-darmonlarning ta‘sir doirasini va qo‘llanilishini keltirgan Eramizdan 1500 yil ilgariroq anor po‘stining gijjalarga qarshi, kanakunjut moyining surgi, dengizpiyozining yurakka foydali ekanini bilishgan. Bu mahsulotlar hozirgi kunda ham ushbu kasalliklarda qo‘llaniladi.

Qadimgi Hindistonda bizning eramizdan 550 yil oldin vaktsinasiya qo‘llanilib boshlagan bo‘lsa, g‘arb mamlakatlarida bunday amaliyot undan 2000 yil keyingina boshlangan. Qadimgi yunon shifokorlari Buqrot (Gippokrat, eramizdan oldingi 460-377 yillar), Dioskrid (1 asr), ayniqsa, Rum hakimi Jolinus (Klavdiy Galen, eramizning 129-200 yillari) dori-darmonlar ustida katta ishlar olib borishgan. Jolinus birinchi bo‘lib shifobaxsh o‘simliklarni suvda qaynatish yordamida maxsus ishlov berish orqali ularning ta‘sir qiluvchi Moddalarini ajratib olishga muyassar bo‘lgan hamda har xil dori moddalarga retsept yozishni qo‘llagan. Eramizning 350 yillarida shifokor Sushruta tomonidan dorivor o‘simliklar haqida yozilgan “Ayur-Veda” - qadimiy hind kitobi bo‘lib, unda 650 dan ortiq har xil dorivor



moddalar keltirilgan. Mashhur “Jud-Shi” (“Shifobaxsh dori-darmonlarning mohiyati”) kitobi Tibet tibbiyotining asosini tashkil qiladi. Taxminan 700 yillardan boshlab arablarda tibbiyot va farmatsiya sohasida katta yutuqlarga erishildi. Ular tibbiyot amaliyotini tartibga soldilar, dorixonalar, kasalxonalar va kutubxonalar ochdilar. Hozirgi kunda qo‘llanilib kelayotgan “alkogol” so‘zi arabcha al-kul so‘zidan kelib chiqqan. IX asrda – 869 yilda arab tabibi Shopur Ibn Saxl tomonidan Bog‘dod shahrida yozilgan “Kitob al-akrabadin ul kabir” (“Katta farmakopeya”) nomi bilan butun dunyoga mashhur eng birinchi farmakopeya yaratilgan. Nisbatan mukammallashtirilgan, zamonaviy farmakopeyalar uchun asos bo‘lgan yana bir farmakopeya esa 967-976 yillarda Abu Mansur Muvaffaq binni Ali al-Xiraviy tomonidan yozilgan “Kitob al-abyinaan-haqayiqal-adviya” (“Dorilarning haqiqiy xossalari asosi to‘g‘risida kitob”) asari bo‘lib, tibbiyotda u “Abu Mansur Farmakopeyasi” nomi bilan mashhurdir.

Sharqning buyuk tabibi Ali ibn Abbos Zahraviy (997 yilda vafot etgan) o‘z asarlarida yillar o‘tgan sayin yangi dori moddalari paydo bo‘lishi, ularni avval hayvonlarda sinab ko‘rish zarurligini ta’kidlagan. Sharqning qomusiy olimi, tabibi va mutafakkiri Abu Bakr Muhammad ibn Zakariyo ar-Roziyning (865-925 yy.) tabobatga doir 36 ta asari bizgacha etib kelgan. U o‘z asarlarida anatomiya, fiziologiya, terapiya, xirurgiya, farmakologiya va psixologiya ilmlarini yangi g‘oya va ixtirolar bilan boyitgan. Ushbu olimning tibbiyotga va kimyoga bag‘ishlangan asarlari o‘rta asrlarda Sharq va G‘arbda shu sohalarning rivojlanishiga katta ta’sir ko‘rsatgan.

Farmakologiyaning rivojlanishida buyuk qomusiy olim Abu Rayxon Beruniyning (973-1048 yy.) ham hissasi kattadir. “As-saydanafit-tib” asarida IX-asrda ma’lum bo‘lgan dori moddalari, to‘rt yarim mingdan ortiq o‘simliklar, hayvonlar, ma’danlar va ulardan olinadigan ozuqalarning nomlari va izohlari keltirilgan. Beruniy “Insoning ichiga tushadigan har bir narsa yo oziq-ovqat, yoki zahar bo‘ladi, dorilar anashularning o‘rtasida turadi” degan. “Dast avval oddiy dorilar tavsiya qilinishi zarur, agar ular foyda etkazmasa, shundan



so'ng murakkab dorilarni qo'llash mumkin" deb ta'kidlagan. Beruniyning "Saydana" kitobi asrlar osha sharq dorishunosligining buyuk qomusi sifatida qo'llanib kelingan.

Farmakologiya fanining rivojida O'rta Osiyoning buyuk hakimi Abu Ali ibn Sinoning (980-1037 yy.) ham hissasi juda katta bo'lgan. "Tib qonunlari", "Kitob ush shifo", "Kitobi al kalbiya" kabi asarlarida o'sha davr tibbiyotida qo'llanilgan dori moddalari keltirilgan. "Tib qonunlari" ning birinchi kitobida 900 ga yaqin oddiy dori moddalari keltirilgan, ulardan 612 tasi o'simliklarga mansub. Beshinchi kitobda murakkab dori moddalarini tayyorlash va ularni qo'llash usullari bayon etilgan. Ibn Sino dorilarni bemorlarning mijoziga qarab ishlatish zarurligini uqtirgan, dori moddalarini mijoz bo'yicha isituvchi, sovituvchi, qurituvchi va namlovchi turlarga bo'lgan. U Evropa shifokorlaridan 400 yil oldin zahm kasalligini simob bilan davolagan.

Sharofiddin Abu Abdulloh Muhammad Yusuf Iloqiy (1068 yilda vafot etgan) Ibn Sinoning shogirdlaridan biri bo'lib, o'zining "Muolajati Iloqiy", "Muxtasari Iloqiy" asarlarida turli kasalliklarning kelib chiqishi, ularni aniqlash, belgilari va dori turlari bilan davolash usullarini bayon etgan. Bu asarlar o'z davrida tabiblar uchun qo'llanma vazifasini bajargan.

Xorazmlik olim va tabib Zayniddin Abul – Fazoil Ismoil al - Jurjoniy (1080-1141 yy.) tibbiyot sohasida 15 dan ortiq asar yaratgan. Farmakologiyaga oid kitobi ikki bo'limdan iborat bo'lib, birinchi bo'limda oddiy moddalar, ikkinchi bo'limda esa murakkab moddalar va ularni tayyorlash usullari to'g'risida ma'lumotlar keltirilgan. Ushbu olim forsiy tilda farmakologik atamalarni yaratgan.

Xorazmlik yana bir tabib va olim Maxmud ibn Muhammad ibn Umar al-Chag'iniy (1221 yili vafot etgan) tib ilmiga mansub "Qonuncha" asarini yaratgan. Ushbu asardan faqat olimning vatani Xorazmda emas, balki Eron va boshqa sharq mamlakatlarda ham XX asrning boshlarigacha qo'llanma sifatida foydalanib kelingan. Najibuddin Samarkandiy (1222 yilda vafot etgan) Samarqandlik tabib va olimning tabobatga oid 8 ta ilmiy asari



ma'lum, ulardan biri "Murakkab dorilarni tayyorlash usullari" muhim ahamiyatga ega. Asarda talqondori, sharbatdori, qayt qildiradigan dori va surgidori kabilar bayon qilingan.

Yusufiy Muxammad ibn Yusuf al-Xiraviy (15 asr) Hindistonda shoh Zahiriddin Bobur, keyinchalik uning o'g'li Humoyunmirzoning saroy tabibi bo'lgan. "Tibbi Yusufiy" kitobi bemorlarni dori moddalar bilan davolashni o'rganishda muhim qo'llanma bo'lgan.

XVI asrda G'arb olimi Paratsels farmakologiyani kimyoviy moddalar bilan to'ldirib yuborgan, tibbiyotda yatro kimyo (yatros-vrach) yo'nalishining asoschisi bo'lgan. Shu bilan birga, Paratselsning fikricha, tabiatda hamma kasalliklarning davosi bor, ularni tashqi ko'rinishidan aniqlash mumkin. Bemorga kasallangan a'zo shakliga o'xshagan meva, o'simliklar tavsiya qilingan. Masalan, yurak kasalliklarida mevalari yurak shakliga o'xshagan anakardius o'simligi, buyrak kasalliklarida esa shakllari buyrakka o'xshagan o'simliklar bemorga shifobaxsh ta'sir etadi deyilgan.

XVIII asr oxirlarida Ganeman dorishunoslikda gomeopatiya yo'nalishiga asos solgan. Bunda davolash monandlik, o'xshashlik qonuniga asoslangan, gomeopatik dorixonalar hozirgi kunda ham keng tarqalgan. XIX asrga qadar farmakologiya *empirik* tarzda rivojlandi, xalq tabobatida ham shifokorlar dori moddalarining ta'sirini bemorlarda kuzatib borganlar.

Shaxsiy tajribalar va oddiy kuzatuvlarga asoslangan davolashni empirik usul deyilgan. XIX asrdan boshlab eksperimental farmakologiya rivojlana boshlagan. Barcha qo'llaniladigan, qo'llanish arafasida bo'lgan dori moddalari avval hayvonlarda tekshirib ko'rilishi zarur degan xulosaga kelingan, shu vaqtdan boshlab ilmiy farmakologiyaga asos solingan.

Ilmiy farmakologiyaning rivojlanishida Rossiyada A.P.Nelyubin, O.V.Zabelin, E.V.Pelikan, Ovrupoda Fransua Majandi, Klod Bernar, Shmideberk kabi olimlar katta hissa qo'shganlar. Rossiyalik akademik I.P.Pavlov mashhur fiziolog bo'lishiga qaramasdan, farmakologiya sohasida ham katta



tajribalar o'tkazgan, bu sohaga oid 80 ta ilmiy ishini chop ettirgan. I.P.Pavlovdan keyingi davrda hozirgi davr farmakologiyasining asoschisi sifatida akademik N.P.Kravkov katta ilmiy maktab yaratgan bo'lib, "Farmakologiya asoslari" nomli kitobi 14 marta nashr etilgan. Uning S.A.Anichkov, V.V.Zakusov va M.D.Mashkovskiy kabi shogirdlarining ilmiy ishlari bugungi kun farmakologiyasining poydevori hisoblanadi.

Hozirgi kundagi farmakologiyaning rivojlanishida akademik D.A. Xarkevichning hissasi juda beqiyos. Uning tibbiyot oliy o'quv yurtlari talabalari uchun yozilgan "Farmakologiya" darsligi shu fanni o'zlashtirishda katta ahamiyatga egadir. O'zbekistonda farmakologiya sohasiga oid birinchi kafedra 1920 yilda Toshkent shahrida yangi ochilgan Turkiston Davlat universiteti meditsina fakulteti tarkibida dastlab farmakologiya, farmatsiya va farmakognoziya nomi bilan tashkil qilingan. Yangi tashkil etilgan kafedraga Rossiyaning Sankt-Peterburg shahridan safarbar etilgan professor Ivan Ivanovich Markelov (1869-1944 yy.) 1920-1930 yillar mobaynida mudirlik qilgan. Kafedra tashkil etilgan dastlabki yillarda o'qituvchilarning etishmasligi sezilib turgan. O'ttizinchi yillarga qadar unda professor I.I.Markelov, assistentlar N.N.Kompansev, K.I.Siverskaya va L.G.Merkulovlar ishlagan. 1930 yilda universitetning meditsina fakulteti mustaqil bo'lib, O'rta Osiyo Davlat meditsina institutiga aylantirilgan. Yana ikki yildan keyin, ya'ni 1932 yilda Toshkent meditsina instituti deb atala boshlangan. Farmakolog kadrlarni, ayniqsa mahalliy xalq vakillarini, jadallik bilan tayyorlash o'tkir muommoga aylanganligi tufayli bu masala ko'proq aspirantura yo'li bilan hal qilingan. Shuning uchun ham I.K.Komilov, M.B.Sultonov, R.S.Sog'atovlar kafedraning birinchi aspirantlari bo'lishgan va ayni vaqtda, o'qituvchilik faoliyati bilan ham shug'illanishgan.



XULOSA

Hozirgi kungacha O‘zbekistondagi olimlarning izlanishlari natijasida bir necha yangi moddalar tibbiyot amaliyotiga tadbiq etildi va ular samarali qo‘llanilib kelinmoqda.

Mamlakatimizdagi tibbiyot oliy o‘quv yurtlaridagi farmakologiya kafedralari, qator ilmiy-tekshirish laboratoriyalarining xodimlari, olimlar, kimyo-farmatsevtika sanoati xodimlarining sahovatli mehnati tufayli O‘zbekistonda farmakologiya fani kundan-kunga rivojlanib bormoqda.

ADABIYOTLAR

1. Azizova C.C. Farmakologiya. darslik, T.:2005.
2. Faxruddinov.S.F. Farmakologiya. darslik, T.:1997.
3. Xarkevich D.A. Farmakologiya. - M.: Meditsina, 2009.
4. Mashkovskiy M.D. Lekarstvennye sredstva. – M.: Meditsina, 2007.
5. Spravochnik Vidal. – M., 2010.
6. A.T.Burbello, A.V.Shabrov. Sovremennye lekarstvennye sredstva.- Moskva,2007.